

Хоркхајмер - Адорно

За Хоркхајмера и Адорна би се могло рећи да су били носећи стубови критичке теорије. Хоркхајмер се одликовао изузетним организаторским способностима, тако да је око свог пројекта критичке теорије друштва окупио значајне мислиоце, а Адорно је осим способности за филозофско мишљење био и веома уметнички надарен.¹ У време Другог светског рата, ужаснути нацистичким злочинима, предузели су заједнички покушај да објасне како је дошло до тога да се просвећени Запад изметне у варварство. У настојању да појме необичан дијалектички преокрет умности у безумље нису се ослањали само на марксистичку мисаону традицију него и на конзервативну критику културе.

Основна супротност од које они полазе је она између мита и логоса. Док је владавина мита ознака за оно мрачно, сујеврно, неслободно, логос је синоним за ум, за просвећени поглед на свет. Уверени да је просветитељство срж западне цивилизације, да оно није везано за посебан период нововековне епохе, већ да започиње већ у антици, и то управо борбом против мита, Хоркхајмер и Адорно настоје да проникну у разлоге саморазарања просветитељства, тј. у разлоге претварања просветитељства у нови мит.

Од древних времена човек је настојао на различите начине да се избори за свој опстанак. У почетку је прибегавао мимезису, тј. утапању пред опасношћу у своју природну околину, у поистовећивању са њом.² Касније ће човек првобитно миметичко понашање, у наредној, магијској фази заменити организованим руковањем са мимезис,³ да би се коначно у историјској фази определио за рационалну праксу, тј. за рад као најбољи начин самоодржања. На природу више не треба наликовати, нити јој се прилагођавати, већ "њоме ваља овладати радом". Тај модел понашања могли бисмо да означимо као просвећени.

¹ Хоркхајмер ће чак рећи да је у свом животу упознао само једног генија - Теодора Адорна.

² "Заштита као страва је форма мимикрије. Оне реакције укочености код човека су архаичне схеме самоодржања: живот плаћа дажбину за своје даље постојање наликовањем на мртво."

³ У магијској фази још није успостављен један идентичан дух који спроводи магију. У том добу нема још јединства ни субјекта ни природе, као ни подвојености између имена и бивствујућег, сна и јаве, слике и саме ствари. Део може да заступа целину, име бивствујуће. Човек осећа да је блиским везама повезан са природом, те чаробњак настоји да се поистовети са митским силама, како би их заплашио или придобио за своје циљеве. Док се некада човек пред опасношћу рефлексно утапао у околину, у магијској фази маг прибегава миметичким поступком да би деловао на оно што га угрожава.

"Просветитељство, схваћено у најобухватнијем смислу као напредујуће мишљење, одувек је следило циљ ослобађања људи од страха и постављања људи за гоподаре." Да би човека ослободило страха пред непознатим, просветитељство је настојало да природно светло људског ума осветли све што је непознато и тајанствено, тј. да ослободи свет митске зачараности.⁴ "Ослобађање света од зачараности јест искорењивање анимизма." Да би човек постао слободно, аутономно биће, да се не би покораво митским силама, неопходно је укинути мит знањем. "Темељем мита просветитељство је одувек сматрало антропоморфизам, пројекцију субјективног на природу." Уколико више не отуђујемо свој дух у природу и не потчињавамо се илузирној натприродној сфери, уколико упориште будемо имали у себи, издвојићемо се као идентична сопства из природе, а она ће нам бити изручена на располагање.

Иако своје мисаоно становиште граде на противставу мита и просвећености, Хоркхајмер и Адорно, као дијалектичари, не истрајавају на статичној супротности. Они указују да се сам мит образује осамостаљивањем "теоријског" елемента магијског ритуала. "Сваки ритуал укључује представу дешавања као одређеног процеса на који чарање треба да делује. Тај теоријски елемент ритуала осамосталио се у најранијим народним еповима." За митско разумевање света карактеристична је сликовитост и многозначност, баш као и локална обојеност. Митско разумевање света, баш као и дечије, још увек није дисциплиновано логиком, још увек допушта разиграну машту. Међутим, постепено у митску свест продире рационални моменат. "Мит је хтео да извести, именује, истакне порекло: а тиме да изложи, утврди, објасни. То је оснажено записивањем и прикупљањем митова." Прикупљањем митова наметнуо се постепено задатак њиховог сређивања, усклађивања, обједињавања. Као што се локалне заједнице укључују у шире државно јединство, тако се и локални митови укључују у шири оквир и у преиначеном облику попримају општије важење. "На место локалних духова и демона ступило је небо и његова хијерархија, на место заклинџућих практика чаробњака и племена, добро одмерена жртва и наредбом посредован рад неслободних."

⁴ Подсетимо да су мислиоци критичке теорије били инспирисани појмом *Entzauberung* Макса Вебера. Чувени немачки социолог је сматрао да је нововековна рационалност рашчарала свет, тј. лишила га чаролије, али и дражи. Будући да у природи за просвећеног човека нема нити митских бића нити било чега светог, он може природу прозаично да третира као пуки материјал своје владавине.

Развој религије се кретао од првобитне поистовећености различитих елементарних природних сила са неким персонализованим демоном до издвајања божанстава, као суптилнијих облика постојања, из материјалне подлоге. "Богови се одвајају од твари као њихова суштаства." Што се тиче античке Грчке, "олимпијска божанства нису више непосредно идентична с елементима, него значе елементе." Губљење материјалних обележја божанстава, које сведочи о човековој растућој способности за апстрактно мишљење, достиже кулминацију са монотеистичком религијом. У њој човек добија привилегован положај у односу на целокупну природу, те се неопозиво издваја из ње. Прогласивши себе "сликом и приликом невидљиве моћи", човек је легитимисао право да влада над свим осталим створењима. "Тек као таква слика и прилика човек постиже идентитет сопства, који се не може изгубити у идентификовању са другим, него се као непрозирна маска заувек узима у посед."

Буђење субјекта на самом почетку још није значило аутономију у модерном смислу. Човек се још увек потчињава невидљивој моћи. "Пред боговима се одржава само онај ко се до краја подреди. Буђење субјекта плаћа се признавањем моћи као принципом свих односа." Човек се додуше потчињава невидљивој божанској моћи, али као његов намесник на Земљи постаје заповедник природе. Везивање субјекта за одреднице моћи и владања уочљиво је у друштвеној подели рада. Успостављена подела на оне који владају (од племенских поглавица и врачева до краљева и свештеника) и на оне који се потчињавају, довешће до поделе на умни и физички рад. Иако жестоки критичари експлоатације и свих видова друштвене неправде, Хорхајмер и Адорно истичу да је владавина привилегованих омогућила цивилизацијски развој. "Владавина подарује друштвеној целини у којој се утврђује већу конзистенцију и снагу. Подела рада, у којој се владавина друштвено развија, служи самоодржању овладане целине." Док је појединац некада био немоћан у односу на природу, сада то постаје у односу на друштво. "Владавина насупрот појединцу иступа као оно опште, као ум у стварности."

Савладавање природе радом утиснуло је печат насилности у људско мишљење, које се и само образовало у том процесу. Друштвени карактер мисаоних форми није, као што Диркем мисли израз друштвене солидарности, "него сведочанство недокучивог јединства друштва и владавине". Што се тиче предуслова за успостављање

просветитељства, Хорхајмер и Адорно кажу: "Општост мисли како је развија друштвена логика, владавина у сфери појма, уздиже се на фундаменту владавине у стварности." Штавише: "Дистанца субјекта према објекту, претпоставка апстракције, темељи се на дистанци према ствари коју господар добија посредством оног над којим влада."

Пре него што размотримо владалачку, инструменталну димензију мишљења, пре свега појма, броја и система, обратимо пажњу на Хоркхајмерово и Адорново тумачење Одисеје. У том чувеном Хомеровом епу, који је по њима "темељни текст европске цивилизације", они проналазе симболичан приказ судара мита и просветитељског програма. Одисеј, јунак тог епа, је "праслика грађанске индивидуе". На примеру његових авантура може се сагледати колико је тешко било искобељати се из митског правремена и успоставити идентично сопство. "Лутање од Троје до Итаке је пут сопства кроз митове, сопства које је телесно наспрам природних сила бескначно слабо, и које се тек образује у самосвести." Одисејев напор усмерен је ка остваривању циља "самоодржања, повратка завичају и чврстом поседу". Митске силе не само што Одисеја и његове сапутнике маме да одустану од њиховог циља, него такође настоје да дезинтегришу њихово још увек не сасвим интегрисано сопство. Међутим, управо кроз суочавање са изазовима Одисејево сопство постаје све јаче и интегрисаније. Захваљујући управо субјекту који се конституише, сам "предсвет је секуларизован у простор", а време поприма историјски карактер. Да би се телесно крхки субјект суочио са страшним митским силама, да би им одолео, он се служи лукавством, која је предформа инструменталне рационалности. Одисејево лукавство састоји се у томе да се свесно, а самим тим привидно, привремено подреди митским силама како би се оне обмануле. Митске силе са којима се Одисеј суочава су заправо "окамењене нагодбе, правни прохтеви из правремена". Супротност између еманципованог сопства и слепе митске нужности огледа се у томе што "сопство репрезентује рационалну општост против неизбежности судбине". Потреба самоодржања принуђава Одисеја да његова рационалност "нужно поприма ограничени облик, облик изузетка". Одисејева домишљатост састоји се у томе да, формално је се придржавајући, пронађе рупу у погодби.

Усмереност калкулишуће рационалности на остваривање парцијалног интереса сведочи о њеној теоријској ограничености и етичкој неутемељености. Циљ лукавства је

превара, а она се парадигматички показује у жртвеној радњи. По Хоркхајмеру и Адорну, жртвена радња је "магијска схема рационалне размене". Баш као што рационална размена, оличена у робној привреди, подразумева позивање на принцип еквивалентности и његово нарушавање, будући да је радничка надница значајно мања од вредности изнајмљене радне снаге, тако се лукавство у жртвеној радњи састоји да се добије више него што се даје. "Поморац Одисеј vara природна божанства као што цивилизовани путник vara дивљаке нудећи им шарене дрангулије за слоновачу." Смисао жртвеног чина је свесна обмана богова којима су почастии намењене. Плански спроведене жртвене радње подређују богове "примату људских сврха", те на тај начин заправо "растварају њихову моћ". Одисеј свесно обмањује митске силе приносећи им жртве, будући да он калкулацијом улога "доводи до негације моћи у коју улаже".

Међутим, онај који vara, лукави Одисеј, на крају и сам бива преварен. Да би се конституисао као идентично сопство, човек је био принуђен да жртвује и самог себе, тј. оно живо, природно у себи. Зарад самоодржања, које поистовећује са владавином над оним другим, тј. "над изванљудском природом и над другим људима", човек поричући природу у себи чини насиље и над самим собом. За Одисеја, баш као и за западну цивилизацију, карактеристично је порицање природе у себи и одрицање од непосредног задовољавања прохтева. За оног ко усредсређен на циљ, следи циљно-рационалну делатност, "жеља не сме бити отац мисли." Одисеј се од својих непунлетних сапутника разликује тиме што је у стању да одоли жудњи за стапањем са природом, тежњи "за целом, општом, неподељеном срећом". Он се потврђује као субјект тиме што тренутак, живо конкретно сада жртвује зарад имагинарне и неизвесне будућности. Одисеј отелотворава "сопство које себе непрестано савлађује", које живот одлаже за сутра. Обузет неуморном делатношћу за остварење постављеног једнозначног циља, Одисеј "пропушта живот који спасава и сећа га се још само као лутања". Одисејево одрицање уопштава се у далекосежни теоријски закључак: "Историја цивилизација је историја интроверзије жртве. Другим речима: историја је одрицање."

Одисејево пустиловине одговарају развојним фазама човечанства. Ослањајући се на калкулишући ум и користећи стратегију одрицања, Одисеј одолева мамљењима сила дисоцијације. Након сваке преброђене авантуре идентитет његовог сопства се додатно

учвршћује, али он због тога не бива срећнији. Хладноћа, прорачунатост и безобзирно слеђење партикуларог интереса постају карактерне црте његове личности. Односећи се према другима као пуким средствима за остварење свог циља, праграђанин Одисеј бива све усамљенији. На циљ ће стићи сам, али питање је да ли се одрицање исплатило, да ли је заиста пронашао завичај.

Хоркхајмер и Адорно с једне стране тврде: "Свако ко се одриче даје од свог живота више него што му се враћа, више од живота који брани", али су с друге стране свесни да је извесно одрицање било неопходно да би се конституисао субјект. Они штавише сагледавају и потенцијални утопијски смисао Одисејевог одрицања, приметивши да је оно "уједно и жртва ради укидања жртвовања". То одрицање је имплицитно заступање идеје друштва "коме одрицање и владавина више нису потребни: које влада собом ради помирења, не да би себи и другима нанело насиље". Нажалост, та утопијска димензија запостављена је на Западу, а одрицање се, иако више није неопходно, продужава и овековечује.

Обратимо пажњу на интерпретацију неколико Одисејевих суочавања са митским правременом. Пустоловина која упућује на фазу човечанства старију од сваке производње, па чак и од лова, је сусрет са Лотофазима, бићима која се хране лотосом. Онај ко окуси овај примамљиви плод бива осуђен на "заборављање и напуштање воље", на повратак у "прастање без рада и борбе". Пошто није лако издражати мукотрпан процес конституисања властитог идентитета, ово стање поприма обележја изгубљеног раја. Да ли је уживање у садашњости, у забораву на некакав циљ у далекој будућности, идеал за Хорхајмера и Адорна, који су управо критиковали субјект који се одриче живог сада? Њихов одговор је негативан зато што то стањеподсећа на вештачки рај изазван дрогама, односно на тупо животињско вегетирање. Будући да ово стање подразумева несвесност, не треба га бркати са срећом. Срећа је резултат превладане патње, а не пуко затечено стање. Насупрот својих сапутника који би да се препусте уживању у земљи дембелији, Одисеј заступа "остваривање утопије историјским радом".⁵ Пошто нико не сме бити изузет из цивилизацијског процеса, Одисеј на силу отрже морнаре из стања "у коме је репродукција

⁵ Среће нема без свесности али ни без чулног задовољства.

живота независна од свесног самоодржања". Упркос туге у срцу морнара, мора се напред. Пут цивилизације је "пут послушности и рада".

Следећа митска фигура са којом се Одисеј суочава је киклоп Полифем. За разлику од претходне фазе сакупљања плодова, Полифем означава ловца и пастира. Ова фаза је варварска јер још увек нема систематске обраде земље, а самим тим ни друштвене хијерархије и поштовања закона. Одисеј користи околност да се у киклоповој свести "још није искристалисао чврсти идентитет", те се његово лукавство састоји у игри речи, јер једна те иста реч *Udais* означава и краља Итаке и никог. Ослепљени киклоп не може да му се освети јер се Одисеј ради самоодржања одрекао свог имена, рекавши да је Нико. За разлику од митског поистовећивања бића и имена, Одисеј је свестан ове разлике. Да би преживео, "субјект Одисеј пориче властити идентитет, који га чини субјектом, и одржава се у животу мимикријом на аморфно." Одисеј антиципира модел понашања у западној цивилизацији: самопотврђивање као самопорицање.

Централна епизода Хомеровог епа за Хоркхајмера и Адорна је пролазак Одисејеве лађе поред сирена. Искушење за сопство састоји се у томе што заносна песма сирена мами на нестајање у прошлом. Певање сирена је недољиво јер почива на неподељености истине и лепоте. Амбивалентност човека према цивилизацијском развоју огледа се у самом Одисеју. Он би и да одржи своје мукотрпним борбама стечено ја, и да ужива у неподељеном јединству истине и лепоте. Одисеј симболизује човекову подвојеност између жудње за пуним, неподељеним животом, и тежње за самоодржањем сопства, које подразумева издвојеност из свејединства. "Стрепња пред тим да се изгуби сопство и тиме превлада граница између себе и другог живота, бојазан пред смрћу и деструкцијом, здружена је са обећањем среће од којег је цивилизација у сваком тренутку била угрожена." Мере које Одисеј предузима на лађи су "алегорија дијалектике просветитељства". Да би се безбедно прошло поред сирена постоје само две могућности: не чути их, бити глув за мелодију сирена и слеп за њихову лепоту, или бити везан, у позицији која онемогућава напуштање брода. Прву могућност Одисеј бира за своју посаду: морнари марљиво веслају, јер не чују зов сирена зато што су им уши запушене воском. Њихова позиција одговара радничкој. Осуђени су на прозаичну усредсређеност на посао, без прилике да чују зов "неповратно изгубљеног". Одисеј може да чује заносну песму сирена, али "везан је за

јарбол, и што је мамљење веће утолико се јаче даје свезати, као што су касније грађани такође сами себи утолико тврдокорније ускраћивали срећу што им се она нарастањем властите моћи ближе примицала". Одисејева везаност симболизује везаност капиталисте за свој класни положај, који онемогућава пуноћу живота. Услед тога мамљење сирена, које је било неодољиво управо због неподвојености истине и лепоте, бива "неутрализовано у пуки предмет контемплације, у уметност". Хоркхајмер и Адорно истичу: "Везани присуствује концерту, непомично слушајући као што то касније чине посетиоци концерта, а његов одушевљени зов за ослобађањем одјекује још као аплауз. Уживање у уметности и мануелни рад се тако при напуштању предсвета раздвајају."

За разлику од изворне неподељености истине и лепоте, конституисањем субјекта дошло је до раздавајања знања и лепоте. Знање је резервисано за рационалност, лепота за уметност. И знање и уметност су тиме осуђени на половичност. Знање лишено лепоте предодређено је за овладавање природом, а уметност као сфера лепог привида лишена је утицаја на друштвену праксу.

Дијалектика просветитељства приказана у овој епизоди разликује се од Хегелове дијалектике господара и роба. За разлика од Хегеловог оптимистичког нагласка на томе да рад доприноси развоју субјекта, Хоркхајмер и Адорно резигнирано констатују да су и господар и радник осакаћени. Док се господар укрупљује "у командујуће сопство", и без додира са стварима реградира, "слуга остаје телесно и духовно потлачен". Иако су близу стварима, радници у њима не уживају јер су им чула насилно умртвљена. Модеран радник је попут Одисејевог веслача изолован и осуђен на активност која се монотono понавља. Уместо еманципаторске улоге која је намењена делатном субјекту, Хоркхајмер и Адорно указују на конформизам и регресију модерног радника, на његову интегрисаност у постојећи поредак. Оповргавајући оптимистичку веру просветитељства у бесконачан напредак, они кажу: "Проклетство непрекидног напретка јест непрекидна регресија."

Подвајање и расцеп су по Хоркхајмеру и Адорну синоним за цивилизацију. Уместо митског стања неподвојености, субјект треба након неизбежног подвајања да сам успостави, произведе јединство. Питање је ипак да ли ће то ново јединство довести до успостављања хармоније, за којом сви чезну. Епизода Одисејевог приспећа на циљ, на Итаку, сведочи о недосегнутој срећи, о изосталом завичају. Дуго потискивана природа

еруптивно избија у праграђанину Одисеју током његовог обрачуна не само онима који су хтели да узурпирају његову власт и преотму му жену и имовину, него и према слушкињама, које он немилосрдно веша. "Освета коју цивилизација врши на предсвету је страшна, и у њој она наликује самом предсвету." У лику праграђанина цивилизација се показује као варварство.

Већ смо истакли да је човекова изворна ситуација страх пред непознатим и надмоћним, пред оним што угрожава његово још увек нејако сопство. Митску силу пред којом првобитни човек дрхти Хоркхајмер и Адорно су дешифровали као природу. Човечанство је током историје на различите начине покушавало да отклони или бар ублажи страх. Један од тих начина је религија. Путем религиозне праксе човек је покушавао да умилостиви непознату силу. Међутим, "богови не могу ослободити људе страха, будући да су њихова имена скамењени звукови тог страха" пред оним непознатим. Страх религија не отклања, већ само делимично ублажава. Радиклано другачији начин отклањања страха пред непознатим понудило је просветитељство. Просвећени човек верује "да се ослободио од страха када нема више ничег непознатог". Просветитељство у свој медијум знања настоји да усиса читав свет, да не би преостала никаква тајна, да би се у иманенцији растворила трансценденција. Уколико човек постане просвећен, схватиће да нема разлога за страх, јер ће бити у стању да критички присвоји отуђени део себе. Динамика просветитељства састоји се у томе што оно сваку своју претходну фазу схвата као недовољно просвећену, као непревладани остатак митске свести. "На местима обрата у западној цивилизацији, од прелаза ка олимпијској религији па све до ренесансе, реформације и грађанског атеизма, увек када би нови народи и слојеви одсудније потиснули мит, страх пред несхваћеном, претећом природом проглашавао се анимистичким празноверјем, а овладавање унутрашњом и спољашњом природом апсолутном сврхом живота." Кључна разлика између митске и просвећене свести је што митска свест верује у афинитет између природе и човека, баш као и у објективни смисао који надилази човека, док просветитељство почива на јазу између идентичног сопства и неуређене природе, на уверењу да је субјект тај који уноси поредак и смисао у свет. С просветитељством долази до поделе на знак и слику, на знање и уметност. Осамостаљени знак ће се развити у појам и број, средства за овладавањем природом. У програму

просветитељства кључна улога намењена је рационалности, док се уметност третира као прибежиште потиснуте мимезис, као баштиник магијског наслеђа.

Пресудно је то што просветитељство оно чулно, посебно, квалитативно препушта уметности, а мишљењу прописује пут апстракције. Пошто се знање и истина везују за опште, појединачно је убудуће занимљиво тек као примерак општег. Мишљење се свело на поступак супсумције појединачног под опште, на апстраховање и касификацију. Зарад утврђивања оног општег, мишљење својим апстраховањем занемарује богатство квалитета појединачног бивствујућег. Бришући разлике између бивствујућих, разум доводи до њихове нивелације. "Оно што би било другачије, изједначава се." Као последицу владавине идентификујућег мишљења имамо: "Идентитичност свега са свима плаћена је тиме што уједно ништа не сме бити идентично са самим собом." У поступку идентификовања појединачног бивствујућег са својом врстом, оно бива обезличено и постварено, лишено властите посебности и непоновљивости. Као такво оно је заправо неважно, а самим тим и надоместиво. "Апстракција, оруђе просветитељства, спрам својих објеката се односи као ликвидација." Пресудна улога појма и броја омогућила је примат општег над посебним, апстрактног над садржајним, чиме је омогућено овладавање оним мноштвеним и несталним. Попут материјалних оруђа, којим овладавамо стварима, појам је "идеално оруђе" за овладавање стварима. Као и Ниче, Хоркхајмер и Адорно сматрају да се појам огрешује о оно несамерљиво. Захваљујући прокрустовској природи идентификујућег мишљења, "у промени се суштина ствари открива као оно одувек исто, као супстрат владавине. Тај идентитет конситуише јединство природе". Чинећи оно динамично и нестално нечим статичним и постојаним, наш разум оно "живо изједначава са неживим". Са бројем апстракција досеже врхунац. Захваљујући својој способности да изједначавање доведе до краја, "број је постао канон просветитељства", а математика узор за мишљење. Свођењем квалитативног на квантитативно, бивствујуће постаје пука апстрактна вечичина, нешто не само израчунљиво и предвидиво него и разменљиво.⁶

Мада је потреба за самоодржањем условила развој људског мишљења и одразила се на структуру људског ума, ум се ипак не може свести на моћ. Иако су истакли да је у

⁶ Ослонац робне привреде је управо апстракција. Њоме се употребна вредност неке ствари своди на апстрактну разменску вредност, чиме ствар постаје роба.

просветитељству ум превасходно постао "орган клакулације и плана", да је у вредносном смислу "неутралан спрема циљева", Хоркхајмер и Адорно сматрају да се ум ипак не може свести на инструменталну димензију, будући да он поседује критички и еманципаторски потенцијал. Хоркхајмер је правио разлику између објективног и субјективног ума. Док концепција објективног ума подразумева да је умност обележје целокупног универзума, концепција субјективног или инструменталног ума приписује ум само људском субјекту а остали свет лишава умности. За разлику од метафизичког периода, који је у знаку објективног ума, у нововековном периоду ће постепено превладати субјективна концепција ума.

Метафизичко раздобље човечанства почиње појавом филозофије, а зрелу фазу достиже са Платоном и Аристотелом, када се "бујна многозначност митских демона у целини одуховила у чисту форму онтолошких суштастава". Иако је напуштено митско веровање у свеопшти афинитет свеколиког бивствујућег, а самим тим и онај између човека и природе, метафизичко мишљење умност посматра као принцип инхерентан стварности, те услед тога нема непремостивог расцепа између човека и природе. У метафизичком раздобљу знање још није сведено на пуку функцију корисности, те самим тим није још дошло до спреге науке и технике. Неговање концепције знања ради самог знања, омогућило је мишљењу да нагласак стави на теоријску непристрасност, на саморефлексију и контемплацију.

Нововековни прелом по својој далекосежности подсећа на онај између мита и просветитељства. Тада долази до поистовећивања знања и моћи, до постепеног сужавања ума на инструментални облик. Знање "више не смера појмовима и сликама, срећи увида, него методи, искоришћавању рада других, капиталу". Критичка, негативна димензија мишљења се од тада све више потискује, тако да је она у наше време готово сасвим маргинализована. Идентификујуће мишљење је током метафизичког периода додуше постојало упоредо са објективном концепцијом ума, али тек са наступањем номиналистичког, односно позитивистичког раздобља просветитељства оно има тенденцију да инструменталну рационалност поистовети са самим мишљењем. Тај процес прети да доведе до саморазарања просветитељства, до његовог изобличавања у нови мит. Са напуштањем концепције објективног ума под удар су дошли општи појмови,

просвећени наследници некадашњих митских симбола. "Просветитељство је у платонској и аристотеловској баштини метафизике препознало старе моћи и прогонило захтев за признавањем истинитости универзалија као празноверје. Чини му се да у ауторитету општих појмова још увек препознаје страх пред демонима, чијим сликама су људи у магијском ритуалу настојали да делују на природу." Самодеструктивно обележје просветитељства показује се управо у његовој номиналистичкој усмерености. Позно просветитељство има тенденцију да појам сведе на скраћеницу за јединство обележја, а речи живог језика замени "неутралним маркицама за игру". У својој тежњи за једнозначношћу и позитивношћу оно доводи до поравнања напетости између јесте и треба, која је одлика појма као таквог, на којој почива његова критичка снага. Након што је ум формализован и инструментализован вредности губе могућност умног утемељења, те постају нешто произвољно и необавезујуће. Као вредносно неутралан, ум стоји на располагању било каквом интересу, па и оном крајње неморалним. Наука и техника се добровољно изручују владавини, а "самоодржање остаје посве лишено утопије која се денунцира као мит". Након што је математика устоличена за апсолутну инстанцу и узор који ваља следити, мишљење се постварује, те почиње да подражава машине. "На путу од митологије ка логици мишљење је изгубило моменат саморефлексије." Ограничавањем на тзв. чињенично и позитивно, просвећено мишљење не измиче миту, него лишено критичке димензије изнова запада у њега. "Оно што се чини тријумфом субјективне рационалности, подвргавање свег бивствујућег под логички формализам, плаћа се послушним подређивањем ума непосредно даном." Сазнање које је усмерено на овладавање бивствујућим губи своју суштинску димензију. Наиме, истинско сазнање се "не састоји у пуком опажању, класификовању и прорачунавању, него управо у одређеној негацији оног непосредног". Мисао која се повинује оном позитивном, чињеничном, уместо да га критички преиспита, поприма апологетски карактер. Инструментални ум, попут мита, одустаје од критичког рада појма, и на тај начин имплицитно потврђује "вечност чињеничког".

Просветитељство је у својој позитивистичкој фази уједно статично и динамично. Напредовање се одиграва унутар сфере постојећег, док је оно што би трансцендирало постојеће елиминисано. Просветитељска тежња за иманенцијом здружена је са претензијом на целину. Оно би да у свом освајачком походу све захвати, преради, усиса у

себе, и тако се осигура од изненађења. Идеал просветитељства је "систем из којег следи све и свако". Претензија просветитељства на тоталитет и системско устројство навела је Хоркхајмера и Адорна да укажу на његово тоталитарно обележје. "Просветитељство је тоталитарно колико може бити само неки систем." Док у сфери теорије просветитељство "истину изједначава са научним системом", у свакодневном животу моћ друштвеног система нарасла је до те мере да подсећа на митски фатум. Пред њим је појединац немоћан као што је у правреме био наспрам природе и племенске заједнице. Уместо обећане слободе, позно просветитељство, захваљујући нарастим техничким могућностима манипулације и потпуне контроле, чини појединца крајње неслободним.⁷

У условима наметања грађанског принципа размене читавом свету, човек је механизован и подељен у себи. Друштвено "презирање свега оног што нема тржишну вредност" довело је до тога да се дезинтегрисани човек поистовети са оним у себи што може продати на тржишту, а запостави друге димензије свог бића. Порицање природе у себи ради што боље прилагођености диктату безличног друштвеног система, условило је да се човек "сужава у чвориште конвенционалних реакција на начин функционисања који се од њега очекује". Док је некада анимизам стварима додељивао душу, данас "индустријализам постварује душе". Подређеност човека принуди система не испољава се само у процесу производње, у коме је човек сведен на пуку функцију привеска машине, него и у слободном времену. Уместо да слободно време искористи за властито културно и духовно самоусавршавање, човек се предаје индустрији културе, која га, попут магије, лишава критичког мишљења. Нарочиту улогу у поробљавању људске свести и одустајању од сваке помисли на отпор има индустрија културе, у којој је нагласак на забави. "Забава је у условима позног капитализма продужетак рада. Њу тражи онај ко жели да измакне механизованом радном процесу да би му изнова дорастао." Будући да механизовање има толику моћ над људима и да је уткано у саму производњу роба за забаву, човек и током забаве "не може доживљавати више ништа друго него копије радног процеса". Индустрија културе има идеолошку функцију. Смисао забаве коју она нуди је у "апологији друштва".

⁷ За разлику од оних који противстављају либерализам и тоталитаризам (нацизма, фашизма и комунизма) као непомирљиве супротности, Хоркхајер и Адорно су указали да тоталитарна црта није страна грађанском друштву ни у његовом либералном облику, а ми бисмо додали поготово не у неолибералном, глобалистичком облику. Просветитељство је "увек, такође током либералног периода, гајило симпатије према социјалној принуди".

Одупирући се тенденцији позног просветитељства за тоталним поробљавањем појединца, Хоркхајмер и Адорно истичу: "Забављати се значи бити сагласан." Из угла конформистичког човека забава нас ослобађа од критичког мишљења, које нам може само створити непотребне проблеме. Индустрија културе се чак "стапа са рекламом", и то не само у економском него и техничком смислу. И у реклами и у производима индустрије културе, у циљу овладавања расејаним купцем, "важе исте норме упадљивог а ипак присног, лаког а ипак упечатљивог". Нагласак је на примату детаља у односу на целину, те су продукти индустрије културе тако саздани да се конзумент може у сваком тренутку укључити у њихово праћење. Будући да "читав свет пролази кроз филтер индустрије културе", савремени човек је неспособан за ново, отворено, властито искуство. Он штавише готово да, усамљен и издвојен, а под контролом система и у власти грађанског принципа размене, постаје неспособан да воли. "У свету размене онај ко даје више није у праву; а онај ко воли увек је онај ко превише воли." Сама његова несебична љубав била би доказ да је "неспособан за владавину над собом и над другима".

Показавши да је просветитељство постало нови мит, да уместо обећане слободе и аутономије механизује, постварује и поробљава људе, Хоркхајмер и Адорно се нису определили за напуштање просветитељског програма. Они не заговарају ново зачаравање света, као што то неки чини, јер би то представљало пуку миметичку регресију. Подсетивши да је магија била "крвава неистина", да суспендовање појма увек отвара простор за сујеверје и лаж,⁸ они истичу да би нова митологија, у лику реафирмације окултизма, била опаснија од старе, која је одговарала нивоу свести древног човека. Будући да сматрају да религија не нуди излаз, јер је наводно свако мистичко јединство пука превара, преостаје им једино да ум прибегне критичкој саморефлексији, да темељно преиспита како само просветитељство тако и самог себе. Уверени да се ум као такав не своди на инструменталну рационалност, већ да има и самокритички потенцијал, они сматрају да је у начелу могуће да се просветитељство преобрази, да одустане од своје владалачке димензије и отвори се за запостављену утопијску. Иако су за тако нешто мале

⁸ Ма колико критиковали самодеструктивну тенденцију просветитељства, Хоркхајмер и Адорно и не помишљају на било какво величање митског и ирационалног. Својим анализама нацизма показали су да суспендовање појма води у варварство.

шансе, на нама је да будемо верни уму, да својим критичким ставом не дозволимо тријумф тоталитарног система.